

Leszek Kolakowski: Ideologija i teorija*

Osobita i u povijesti jedinstvena antinomija evolucije marksizma sastoji se u tome što je ta doktrina, koja je raskrinkala kako se društvena svijest pod pritiskom političkih uvjeta mistificira, proglašujući svoje posvemašnje oslobođenje od mita i sama postala žrtvom takve mistifikacije.

Jedinstvenost tog položaja leži u tome što ovdje imamo posla sa slučajem u kojemu je jedna doista znanstvena teorija, izrasla iz tradicije racionalnog mišljenja i duboko ukorijenjena u intelektualnom, a ne religioznom životu evropske kulture, postala idejna nadgradnja organiziranog masovnog političkog pokreta. A pritom je marksistička misao o tome da društvena svijest reproducira stvarnost naopačke, kao u kakvoj kameri obscuri, kasnije svedena na načelo po kojemu je jedini izvor te mistifikacije klasna svijest, po kojemu je ona, naime, ili proizvod intelektualne nezrelosti (kao u slučaju potlačenih klasa što su postojale prije radničke klase) ili jednostavno svjesna prevara (kao u slučaju posjedničkih klasa).

U oba slučaja interpretacija društvene svijesti bila je idealistička par excellence, jer je izobličenu sliku svijeta što je nastala u ljudskim glavama izvela iz osobina tih glava, iz nedostatnog znanja ili iz želje za prevareom. U oba slučaja, dakle, bit se marksističke misli, teorija otuđenja, izgubila. No zato se pojavilo vrlo optimistično uvjerenje da radnička klasa, koja je kao "klasa za sebe" utjelovljena jedino u Partiji i automatski oslobođena svih mistifikacija, nema nikakva razloga težiti izobličenu sliku svijeta čim stvori političku organizaciju. To je shvaćanje razumljivo, jer iz njega slijedi da je Partija, koja je materijalizirani duh klase, postigla savršenu emancipaciju, a to jednostavno znači da ona nikada ne griješi. Praktično je, dakle, marksistička teorija otuđenja na temelju jedne razumljive tendencije zamijenjena dogmom o nepogrešivosti.

U toj situaciji unutar marksizma problem se izobličavajućeg djelovanja što ga politička organizacija kao takva vrši na teorijsku svijest uopće nije ni mogao pojaviti. U prijašnjim masovnim pokretima on se nije javio, jer su oni imali samo ideologiju u Marxovu smislu i nisu je crpili iz znanstvene misli. U svom nastanku poprimili su prilagodljivu svijest koja nije podlijezala kontroli znanstvenog ograničenja. Ali sada se ono što je prvobitno bilo znanost tek moralo prilagoditi pritisku organizacije, a to znači lišiti svake racionalne kontrole.

Religiozne ideologije nikada nisu mogle iz stadija znanosti preći u stadij religije, jer nikada nisu ni bile znanost; stoga ih je otpočetak bilo lako prilagoditi svakom zahtjevu društvene situacije. No razvoj marksizma pretvorio je znanost u mitologiju i u podatnu tvar iz koje je odstranjena kraljeznica uma.

Ona je djelovala po istim shemama kakve su tipične za ideologiju, ali se pritom na temelju svoje tradicije skrivala iza znanstvene fasade. Rezultat toga bila je težnja k totalitariziranju kulture i njenom apsolutnom prožimanju ideologijom koja je djelovala pod znanstvenim parolama, premda one odavno više nisu podlijezale zakonima znanosti. (Doduše, katkada su unatoč institucionalnom marksizmu nastajali vrlo vrijedni znanstveni nusprodukti, a zbog toga Marxova metodološka dostignuća nisu posve pala u zaborav, već su čak inspirirala velike znanstvene domete. Jedan primjer za to djela su Gy"rgya Lukacs.)

Institucionalni je marksizam poviješću svog nastanka potvrdio teoriju Karla Marxa o otuđenju. Ilustrirao je, naime, destruktivno djelovanje što ga politička organizacija kao takva vrši na znanstveno mišljenje čim se mišljenje nađe u suprotnosti s ideologijom. Njihov zajednički život, koji bi trebao biti simbioza, izvrnuo se u parazitiranje ideologije, čije je tkivo prožimalo znanstveno mišljenje ugrožavajući njegovu egzistenciju. To ne smije izazvati nikakvo užasavanje i osuđivanje, jer to je prirodno ponašanje političke organizacije. Jednom stvorena kao društvena činjenica, organizacija ima barem jedan vlastiti interes: održanje unutrašnje koherencije koja zahtijeva ogorčeno opiranje svakom pokušaju dezintegracije. Organizacijska sveza, za razliku od klasne sveze, leži u svijesti, jer postojanje klase dano je objektivnim položajem (po Marxu postoji "klasa za sebe"). Dezintegracija svijesti razorna je za organizaciju, pa stoga ona svoju ideologiju mora sačuvati od racionalne kontrole.

Znanstveni život, s druge strane, potiče u svojoj evoluciji upravo načelo društvene kontrole, sadržajne nezavisnosti od zahtjeva politike, načelo objektivizma, revizionizma, permanentne kritike i stalne konfrontacije svih mogućih stanovišta. Stoga su ideološki i znanstveni život u neprestanom proturječju, a to se proturječje ne može ukloniti izjavljivanjem dobre volje, jer dobra volja ne ukida društvene zakonitosti. Pretvorba marksizma u instituciju nije bila "greška" koja se može otkloniti "iskrenom voljom da se ona ispravi", poput grijeha u ispovijedi.

Nekakav "izobličeni marksizam" uopće nije ni postojao, jer je institucionalni marksizam odgovarao svojoj funkciji i uspješno igrao ulogu koju mu je propisivala povijest. To što se ta uloga negativno odrazila na

cjelokupni znanstveni život, bilo je nužan sastojak njegova uspjeha. Jednako je tako bilo u političkom životu: staljinizam nije bio "greška", nego sistem koji je primjenjivao sredstva što su točno odgovarala načelima njegove egzistencije: on ništa nije učinio pogrešno, jer djelovao je uspješno i, sve u svemu, tek je malobrojne svoje mjere izveo bezuspješno, dakle pogrešno.

Nemamo, dakle, razloga pretpostaviti da bit kolektivne svijesti organiziranih pokreta jednoga dana više neće postojati. Politički život koji postoji u jednom obliku više se ne može odreći ideološkog cementa, a on pak svoju čvrstoću zahvaljuje među ostalim i toj okolnosti da ne podnosi racionalnu kontrolu koja bi unijela element dezintegracije. Treba računati s prirodnom činjenicom da je svaki proces organizacijskog zatvaranja" povezan s ideološkom integracijom i stoga u svim točkama u kojima se znanstveno mišljenje sastaje s ideologijom mora vršiti pritisak na to mišljenje.

S druge strane - a to također vrijedi isključivo za marksizam - posvemašnja je preobrazba ideologije praktično nedostižna. Ideologija koja je nastala iz znanosti ne može se odreći fasade znanstvenosti, a ta fasada utječe na ideologiju. Tako se s vremena na vrijeme u ideologiji javljaju tragovi znanstvene tradicije koja nipošto nije izumrla. Unutar marksističke svijesti koja se pretvotila u mit znanstveno marksističko mišljenje ipak ostaje sačuvano kao u kakovu tekućem sloju, njegove se granice teško mogu utvrditi, ali ono uvijek ostaje povezano s izvorom doktrine. Iz tog je razloga Marxova dijalektička metoda unatoč svemu bila kadra izvršiti intelektualni utjecaj, a paradoksalno je ponekad čak sama ideologija, zahvaljujući svom miješanju sa znanstvenom tradicijom, bila nosilac njenih znanstvenih vrijednosti. Ideološka raširenost marksizma imala je, dakle, dvostruke posljedice: ona ne samo da je vršila razoran pritisak nego je i u znanstvenom pogledu posijala plodno sjeme. Marksizam se, naime, tijekom svoje povijesti nije podijelio na dvije međusobno jasno odjelite snage od kojih bi jedna djelovala isključivo na intelektualan način, a druga isključivo pomoću ideološkog pritiska, već je svoj utjecaj uvijek vršio na dva načina koja su, doduše, bila oprečna, ali ih je ipak bilo teško razdvojiti. A budući da način djelovanja karakterističan za ideološki život naravno ima neusporedivo više društvene energije i uspjeha negoli apstraktne vrijednosti racionalnog mišljenja, potonji svoje uspjehe često imaju zahvaliti zajedništvu s ideologijom koja je s druge strane za njih bila pogubna.

Judnovato proturječje u životu marksističke ideje izazivalo je i još izaziva brojne iluzije pri procjeni sadašnje vrijednosti marksizma: s jedne strane iluziju o bezgrešnom umu, koja je stvorila mit o *znanstvenoj ideologiji* i stereotipni marksizam opravdavan nedvojbenim znanstvenim dostignućima; s druge strane iluziju o totalnoj obezvrijeđenosti marksizma, koja je proizašla iz njegove ideološke djelatnosti. No pred nama je ustvari u sebi proturječan proces uslijed kojega znanost postaje mit, a time je ideološki mit neprestano prisiljen da na svojim leđima nosi teret znanosti koji je tuđ njegovom biću. Duh marksizma hrani se, dakle, imanentnim proturječjem svoga bića, koje je obim stranama bolna točka, a jednoj od njih egzistencijalni uvjet. Ako se, prema tome, znanost pretvorila u ideologiju, s druge strane ideologija nema snage da napokon svrši sa znanostu jer je dobrovoljno (ali također zbog nužnosti što proizlazi iz njenog podrijetla) preuzela kult jednoga njoj tuđeg boga i uzdigla ga do načela svoga postojanja.

Ne može se poreći da ideologija, kako nas povijest uči, katkada može poticajno djelovati na znanstveno mišljenje. Jedan dokaz za to pružaju npr. odnosi koji su postojali između metafizičkih spekulacija pitagorejaca o vrijednosti brojeva i njihovih matematičkih otkrića ili odnosi između filozofskih i čak teoloških Leibnizovih ideja, a uostalom i primjer samoga Karla Marxa, u čijim znanstvenim spoznajama važnu ulogu igraju ideološki impulsi: "Kapital" je napisan nakon "Komunističkog manifesta". Ideologija može stvoriti stanovitu novu optiku pomoću koje nastaje slika svijeta, ona spoznaju katkada organizira na krajnje uspješan način. To se osobito jasno može ustanoviti u duhovnim znanostima. Pri istraživanju povijesti svjetonazora, naprimjer, nalazimo različite interpretacije kod kojih istražena gradja odgovara pojmovnom aparatu što je tom prilikom bio primijenjen. Taj pojmovni aparat nije zavisao od povijesnih problema, nego od svjetonazorskih impulsa one epohe u kojoj istraživač živi. No bez obzira na to mnoge teorije, iako je svaka od njih ukorijenjena u filozofiji i njenome vremenskom okružju, ipak mogu bitno pridonijeti istraživanju. Zato je, među ostalim, tako teško zamisliti apsolutnu objektivnost na području duhovnih znanosti, što međutim nipošto ne znači da u duhovnim znanostima nije moguć napredak.

Trenutno se pritisak najrazličitijih ideologija na duhovne znanosti može osjetiti općenito i gotovo posvuda na području metodoloških načela. Marksizam tu nije iznimka. No bilo bi ipak pogrešno to točno opažanje protumačiti tako da je totalna ideologizacija duhovnih znanosti fatalna nužnost i da za njih ne može biti postupnog oslobađanja od ideologije, dakle da je svaki napredak na tom području tek utopijska maštarija. Takav bi zaključak bio u proturječju s citavom povijesti znanosti i duhovno reakcionaran, jer bi a priori onemogućio razradu progama znanstvenih kriterija za duhovne znanosti. Tko ozbiljno zastupa takav stav morantakodjer zastupati mišljenje da se Marxov "Kapital" po svome ideološkom karakteru ne razlikuje od

"Bozje drzave" Augustinove te da su studija Maxa Webera o protestantizmu jednako "ideologizirane" kao i propovijedi Martina Luthera. No u stvarnosti nije tako, a svijest o toj razlici znacajna je i za borbu protiv neodgovornog i neutemeljenog ideološkog miješanja u znanost, protiv kojega se ne može boriti ako se pretpostavlja da se ideologija ne može jasno i uvjerljivo odvojiti od znanosti.

Uza sve to cini mi se, kao što sam rekao, nemogucim da se u duhovnim znanostima postigne potpuna objektivnost, to jest da se društveni svijet posve spozna. Ta spoznaja nije omedjena samo granicama što su postavljene spoznajnoj sposobnosti covjeka kao biološkog bica vec i posebnim društvenim uvjetima kojima podlijeze sama spoznaja. Znanje se naravno, što se tice opcih uvjeta društvenog zivota koji su zajednicki svim društvenim strukturama, nikako ne može osloboditi pritiska tih uvjeta. Cak i kada bi takva emancipacija bila moguca, mogao bi je utvrditi samo netko tko bi sam bio oslobodjen djelovanja uvjeta što ogranicavaju covjeka kao društveno bice.

Medjutim, možemo pitati je li moguće osloboditi se onih ogranicenja koja ne potjecu odatle što je covjek društveno bice, vec od podjela unutar društva. Ostavimo po strani problem koje su od tih podjela vaznije ili manje vazne i u kojem smislu: dobro je poznato da su izvjesne podjele sigurno utjecale na sliku društva sto je nastala u svijesti istrazivaca (ne samo klasne nego i druge razlike), da one organiziraju pojmovni aparat koji služi za opisivanje društvenog zivota i određuje način na koji se postavljaju pitanja.

Ne postoje, naime, metode istrazivanja društvenog zivota za koje bi se moglo reci da su apsolutno nezavisne od stanovitih unaprijed postavljenih hipoteza.

Kako općenito priznate metode mogu biti varljive, to pokazuje vec banalna cinjenica da se pomocu *ispravne* statistike slika društvene zbilje može iz temelja krivotvoriti. To je moguće zato što i ispravna statistika uvijek pretpostavlja određene kriterije prilikom izbora pojava koje se žele istraziti. Unaprijed usvojena hipoteza leži u tome kako se postavlja pitanje iz kojega onda mora proizaci posve jednoznacan odgovor. Možemo npr. eksperimentalno istrazivati u kakvom je odnosu stupanj obrazovanosti nekog društva sa sudjelovanjem u njegovu religioznom zivotu. Pitanje se može statisticki ispitati, a problem je naizgled u tom opcem obliku takodjer racionalno postavljen. Ali necemo se pitati u kakvom su odnosu celavci nekog društva s brojem njenih ljevicarskih ili desnicarskih politicara, jer bismo takvo pitanje smatrali apsurdnim. Nemoguće je, naime, postavljati pitanja o odnosima izmedju društvenih pojava ako se prethodno nešto o tim pojavama ne zna. Stoga nas općenito vazenje izvjesnih istrazivackih mogucnosti ne može baš jako utješiti. Apsurdnost navedenog pitanja jest ocita, no u mnogim slucajevima nije nimalo lako utvrditi je li neko pitanje smisljeno ili nije.

Istrazujemo li zavisnost izmedju klasne podijeljenosti i drugih oblika društvenog zivota, bitno je hocemo li preuzeti Marxov pojam klase, koji se oslanja na kriterij vlasti nad sredstvima za proizvodnju, ili neki drugi, koji npr. nacionalni dohodak uzima kao osnovu. Pritome je tesko odluciti koja je od podjela "vazna", jer odgovor na to pitanje određuju ideološki faktori. Razlicite skupine i krugovi u društvu stvaraju vlastite pojmove i unaprijed utvrđuju kako će uslijediti izbor društvenih pojava. Možemo, doduše, pretpostaviti da su neke klase ili skupine po prirodi sklonije stvaranju manje "ideologiziranih" pojmovnih aparata, no izuzetno je tesko ustanoviti koji uvjeti potpomazu objektivnost. A to osobito stoga što i sam sociolog može razlicite koncepcije promatrati samo izvana te njihovu objektivnost, dakle, ne može sam objektivno prosuditi. Cak i ondje gdje ucenjaci tvore zatvoren krug i gdje je svijest o pripadnosti tome klanu veca negoli svijest o drugim društvenim svezama (sto je za objektivno istrazivanje bez sumnje prednost), ipak postoji prirodna tendencija k izvjesnim profesionalno uvjetovanim pretjerivanjima, sto dolazi do izrazaja npr. u notornom precjenjivanju uloge intelektualnih podijeljenosti u društvu ili uloge intelektualaca uopce.

Ideologija je, za razliku od znanosti u modernom smislu rijeci, podređena dnevnim zadacima pojedinih društvenih skupina, stranki, klasa ne samo u pogledu problemskog podrucja vec i u pogledu sadržaja. Ona stoga mora biti promjenljiva i savitljiva, kako bi se mogla prilagoditi određenim potrebama. To je druga osobina ideologije. Ona je silom prilika mracna i dvosmislena, jer da bi održala snagu vjerovanja mora opće formule ostaviti što nepromjenljivijima i istodobno, ako želi imati uspjeha u svakodnevicu, neprestano mijenjati svoj smisao i prilagđjavati ga trenutnim zadacima.

Ipak se relativna postojanost ideologije može održati samo ako je tumačenje njenog sadržaja monopolizirano u institucionalno potvrđenom obliku, tj. ako postoji svećenicka kasta koja je jedina pozvana da izloži pravi sadržaj ideologije: samo tada moguće su ortodoksija i vjernost doktrini, koje pripadaju tipicnim kategorijama ideoloskog mišljenja.

Nipošto mi nije namjera da ovim primjedbama formuliram kakav program za uklanjanje ideologije. Takav bi program, uostalom, bio posve beznadan. U ideologiju spada moralno i politicko vrednovanje, dakle djelatnost bez koje bi zivot bio nemoguc. Parola o potpunom oslobadjanju od ideologije naivna je fikcija, a oni koji umišljaju da im je uspjele od nje se odvojiti postaju zrtve mistifikacije koja i sama ima ideološki karakter. Kako bi se, naime, potpomoglo ukidanje ideologije, potrebno ju je prethodno vrednovati, a to je ideološki cin. No parola o "detotalizaciji" ideologije, cini se, nije nipošto beznadna, a premda ideologije zive pp svojim vlastitim zakonima i puka dobra volja nije dovoljna da ih se uništi, moraju nastojanja da se njeno razorno djelovanje ograniči na znanstveno mišljenje imati određenih izgleda na uspjeh. Nsuprot tome je npr. shvacanje po kojemu su duhovne znanosti "ionako" morale neizbježno postati instrument ideologije, prakticki pokušaj zagovaranja svake vrste ideološke agresije na podrucju mišljenja. Takav stav polazi od pretpostavke da an tom podrucju ne može biti rasprave, jer medju ideologijama nema raspravljanja, nema suprotstavljanja stvarnih razloga, vec tu postoji samo borba koja dopušta sva sredstva, ukljucujuci materijalni pritisak.

Čak i onda kada se služe duhovnim sredstvima, ideologije ne djeluju putem racionalnih razloga, nego putem parola, putem apeliranja na osjecaje, na autoritete, na tradicije, putem zelja, predrasuda, legendi i odbojnosti. Egzistencija društvene svijesti podliježe ideološkim zakonima, a mišljenje koje tvrdi da bi moglo biti drukcije, to jest da je moguće ostvarenje vladavine duha u kojoj bi se preobrazba društvene svijesti odvila pod kristalno jasnim nebom logicnih razloga, jest maštarija. Taj san nije štetan, naprotiv, on može biti koristan ako pridonese borbi za širenje racionalizma u društvenom zivotu, ali on postaje opasan mit ako se počne objavljivati da je carstvo duha već poprimilo oblik, da je čisti um užašao na prijestolje zemaljske kraljevine i da upravlja državom.

Tada, naime, "znanstvena ideologija" u svim podrucjima zivota postaje apsolutni diktator: imamo znanstvenu vanjsku politiku, znanstveno vodjeno slikarstvo i glazbu, znanstveno utemeljeno rodoljublje - jednom rijecju: "Carstvo sunca" u grotesknom obliku.

Satrapa ideologije sa znanstvenim pretenzijama su, kako nas iskustvo uči, krajnje opasni, jer su na nekim podrucjima zivota osobito agresivni. Necemo se upuštati u to je li i u kojoj je mjeri moguće ograničiti ideološku djelatnost u društvenoj zbilji te je li i u kojoj je mjeri moguće pritisak znanstvenog mišljenja na ideologiju, kao ni u to ima li izraz "znanstveno shvacanje svijeta" kakvog smisla. (Po mome sudu on itekako ima smisla.) Zadovoljit ćemo se time da izrazimo uvjerenje kako "kraj ideološke ere" leži u astralnoj daljini, u koju zasad ni najizvjezbanije oko nijednog povijesnog proroka ne može prodrijeti. Vječne nade svih naprednih pokreta koji su očekivali uspjeh jer "razum nakraju mora pobijediti", kao što je poznato, sistematski je pregazio valjak povijesti koji je preko njih prešao s iznenadjućom lakocom. Tako se naivnim racionalistima kao kakva poruga podastrla slika svijeta u kojoj su najapsurdnije stvari slavile najsajjnije trijumfe.

Možemo se, naravno, cuditi i zaliti što stvari poput rasne mrznje, nacionalizma, religioznog mišljenja ili ljubavi prema ratu tvrdokorno pružaju otpor svakom napretku što ga prosvjetiteljstvo, koje se temelji na osnovama znanstvenog mišljenja, unatoc svemu postize. No cudjenje nad povijesnim zakonima samo je znak da ih se ne razumije i može voditi samoubojstvu. A za one koji radije zele sudjelovati u skromnim i skupo placenim pobjedama što ih racionalno mišljenje odnosi nad razbojnickim imperijalizmom ideologije, korisnije je da usredotoče svoju pažnju na podrucja na kojima prevladavanje ideologije ima izvjesne šanse. Sigurni smo da takve šanse postoje i na podrucju duhovnih znanosti, i to osobito od Marxova doba, koji se nije poput Comtea zadovoljio time da metafiziku iskljuci iz znanosti, već je i proces podjarmljivanja svijesti ideologijom analizirao kao rezultat društvenih sukoba. Okolnost da se nada u brzu eliminaciju, kakvu je Marx gajio, nije ispunila, nije obezvrijedila bit marksisticke doktrine koja se stoga uspješno može primijeniti i pri razmatranju svoje vlastite povijesti.

Kada kažemo da ideja socijalizma ima ideološki karakter, tada time nipošto ne zahtijevamo da ga se ona odrekne. Ali predodžba o tome da je nužnost socijalizma jednako neopovrgljivo, dokazana kao fizikalni zakon, jest naivna. Nema sumnje da socijalizam po Marxovu shvacanju ima posve drukciju perspektivu nego u Fouriera; vjera u njega oslanja se na znatno cvršćim pretpostavkama, pa ipak nije ideološki cin samo potvrđivanje socijalizma kao vrijednosti, nego i uvjerenje da se socijalisticke vrijednosti mogu ostvariti. To je takodjer svojevrstan hazard, prakticki rizik, pri kojemu je uvjerenost u apsolutnu znanstvenu izvjesnost uspjeha upravo jedna ideološka sankcija, jedno mistificirajuće opravdanje. Posvemašnja znanstvenost predviđanja o nužnosti socijalizma jest ideološki vjerski cin. No emancipaciju je znanosti od stalne ugroženosti ideologijom doduše tesko, ali ne i nemoguće ostvariti.

Unatoc natraznog razvoja što se u zadnje vrijeme može promatrati u marksistickoj ideologiji, mišljenja smo da će se znanost malo pomalo oosloboditi kontrole ideologije. U Poljskoj je njen pritisak na podrucju prirodnih

znanosti obustavljen, na području umjetničkog stvaralaštva u velikoj mjeri ograničen. To ne znači da bi - apsurdne li misli - jednom mogla postojati umjetnička djelatnost bez ideološke inspiracije. No inspiracija je nešto drugo negoli upravljanje što ga vrši neka politička organizacija. U tom se smislu povratak "socijalističkom realizmu" kao organizacijskom sistemu umjetničkog života u Poljskoj čini nemogućim.

Nada da će marksistička ideologija, to jest institucionalizirani marksizam - jer samo u tom obliku ta ideologija sada nastupa - odustati od pretenzije za nadomještanjem znanstvenih spoznaja, može biti osnovana. Nada u nastanak jedne znanstvene ideologije, naprotiv, i nada u presahnuće ideologije neosnovane su. Ideologija se, naime, svojih zahtjeva odriče samo ako se primjenjuje sila. Ta sila može poteci od neke druge ideologije, ali također može, kako nas povijest uči, poteci iz znanosti. Nekoliko stoljeća borbe svjetovnoga znanja protiv diktature kršćanske ideologije pokazalo je da ta borba može biti uspješna i da može prisiliti ideologiju da, premda nerado i samo pod pritiskom, odustane od jednog dijela svojih zahtjeva.

No povijest je gibanje koje se ubrzava, a to nam pruža nadu da za analogne procese u sadašnjoj situaciji više neće biti potrebna stoljeća.

S njemackoga preveo: Dražen Karaman